

ΓΚΟΛΦΩ ΜΑΓΓΙΝΗ

Η ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ ΜΕΤΑΞΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ:
Ο ΕΥΘΥΜΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΤΑΓΜΑ
ΜΙΑΣ «ΝΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ»

Ο Ευθύμης Παπαδημητρίου ήταν για τους περισσότερους από εμάς αυτός που με τη πάντοτε μειδιάζουσα έκφραση υπενθύμιζε διακριτικά τη συνδρομή της *Ουτοπίας*. Ο Ευθύμης, λοιπόν, της «οικοφιλοσοφίας», για την οποία τόσα έχουν γραφτεί και γράφονται διεθνώς και η οποία κερδίζει διασώτες στη χώρα μας, παραδόξως όμως όχι όσους θα περίμενε κανείς ανάμεσα στα μέλη της ελληνικής φιλοσοφικής κοινότητας. Με αυτή την έννοια, θα ήταν μάλλον άσκοπο να επιχειρήσει κανείς να βρει τον «τόπο» της ενασχόλησης του Παπαδημητρίου με την «οικοφιλοσοφία» ή την περιβαλλοντική φιλοσοφία, μια φιλοσοφική κατεύθυνση που διαπερνάται από πολλά ρεύμα, όπως η «κοινωνική οικολογία»,¹ η «βαθιά οικολογία»² ή, πιο πρόσφατα, η «ολική οικολογία» (integral ecology)³, κ.ά.: πώς προκύπτει από την ενασχόλησή του με την ιστορία της φιλοσο-

1. Murray Bookchin, *The Philosophy of Social Ecology*, Black Rose books, Montreal 1990; Janet Biehl, "Dialectics in the Ethics of Social Ecology" in *Environmental Philosophy. From Animal Rights to Radical Ecology*, M. E. Zimmermann, J. Baird Callicott et al. (eds), Prentice Hall, 1993, 374-389.

2. Michael E. Zimmerman, *Contesting Earth's Future: Radical Ecology and Postmodernity*, California Ca, 1997. *Science, Non-Science, and Nonsense: Approaching Environmental Literacy*, Baltimore MA, 1997.

3. M. E. Zimmerman, S. Esbjorn-Hargens et al., *Integral Ecology: Uniting Multiple Perspectives on the Natural World*, Integral Books, 2011. Sam Mickey, *On the Verge of Planetary Civilization: A Philosophy of Integral Ecology*, Rowman & Littlefield, 2014.

* Η Γκόλφω Μαγγίνη είναι καθηγήτρια νεότερης και σύγχρονης φιλοσοφίας του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

φίας ή και με την συστηματική φιλοσοφία, λ.χ. την πρακτική φιλοσοφία, τη φιλοσοφία της φύσης ή τη φιλοσοφική ανθρωπολογία;

(I)

Το βέβαιο είναι ότι ο Παπαδημητρίου δεν υπήρξε ιστορικός της φιλοσοφίας με την ιστορική – ή ιστορικίζουσα – έννοια του όρου: ακόμη και όταν γράφει για τη *Ρητορική* του Αριστοτέλη ή για τον Christian Tomasius, επεξεργάζεται μια ιδιόμορφη ιστορία της φιλοσοφίας με άξονα πάντοτε τη νεωτερικότητα – τις πηγές, τις συνισταμένες και τις προοπτικές της. Πρόκειται για έναν τρόπο να «κάνεις» ιστορία της φιλοσοφίας που βρίσκουμε στους κριτικούς θεωρητικούς της κοινωνίας, στον νεομαρξισμό του Χορκχάιμερ, του Αντόρνο, αλλά και του Ερνστ Μπλοχ, στον οποίο θα επανέλθουμε. Το θέμα της κυριαρχίας της φύσης είναι εδώ το κομβικό σημείο μιας διερώτησης που εμπλέκει με τρόπο αναπόφευκτο τη σχέση ανθρώπου και φύσης: πρόκειται για ένα ζήτημα που δεν μπορεί να απομονωθεί ως τέτοιο με όρους γνωσιοθεωρητικούς, ανθρωπολογικούς ή ηθικοπολιτικούς, μιας και είναι όλα αυτά μαζί. Ο Παπαδημητρίου είχε συνείδηση της περιπλοκότητας αυτής της διερώτησης, γι' αυτό σε όλες τις μελέτες και τα έργα του δεν υπάρχει αυτό που θα αποκαλούσαμε «καθαρή» επιστημολογία: αυτό είναι άλλωστε το νόημα μιας «φιλοσοφικά και κοινωνικά демειωμένης επιστημολογίας» – τη διατύπωση παίρνω, βέβαια, από τον υπότιτλο του βιβλίου του *Θεωρία της επιστήμης και ιστορία της φιλοσοφίας*. Ο Παπαδημητρίου αφιερώνει ολόκληρο το δεύτερο μέρος του βιβλίου στην προβληματική της σχέσης επιστήμης και κοινωνίας. Γράφει χαρακτηριστικά: «...Η γνώση δεν είναι κάποιος «μεσάζων» που παρεμβάλλεται ανάμεσα στο υποκείμενο και το αντικείμενο αλλά αποτελεί μια μορφή της πραγματοποίησης της διαδικασίας της γνώσης. Το αντικείμενο της γνώσης δεν είναι ανεξάρτητο από τον τρόπο «επεξεργασίας» του. [...] Αν δεχτούμε την προσέγγιση της επιστημονικής δραστηριότητας και δεν περιοριστούμε στα προϊόντα της, τότε δεν θα μας ξενίσει το γεγονός ότι το αντικείμενο της επιστημονικής γνώσης δεν προϋπήρχε, αλλά σχηματίζεται στη διαδικασία της ενεργητικής δραστηριότητας της γνώσης. Σ' αυτή τη διαδικασία αποφασιστικό ρόλο παίζουν και τα εκάστοτε διαθέσιμα «μέσα» γνώσης, τα οποία μαζί με την επιστημονική τεχνολογία εμπειρεύουν και τα ιδεατά μέσα γνώσης, που μας κάνουν προσιτή μια περιοχή της πραγματικότητας.»⁴ Ο Παπαδημητρίου τάσσεται σαφώς υπέρ μιας ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένης με όρους διαλεκτικής επιστημολογίας: από τον

4. *Θεωρία της επιστήμης και ιστορία της φιλοσοφίας*, Αθήνα, 1988, 224-225.

Hartmann και τον Cassirer στον Hans Albert και τον Γκάνταμερ, από τον Αντόρνο στον Γκάνταμερ και τον Hans Blumenberg, από τον Carl Hempel στον Joseph Agassi και τον Ian Hacking, από τον Pierre Duhem και τον Gaston Bachelard στον Thomas Kuhn και τον Feyerabend, ο Παπαδημητρίου «σαρώνει» τη σύγχρονη επιστημολογία μέσα από τις διαφοροποιημένες παραδόσεις της (λογικοαναλυτική, φαινομενολογική-ερμηνευτική, διαλεκτική και νεομαρξιστική «νέα επιστημολογία»), ενσωματώνοντας σε αυτήν τα πιο δυναμικά στελέχη της φιλοσοφικής ιστορίας της επιστήμης. Ο τόνος της πραγματεύσεως του Παπαδημητρίου παραμένει, εντούτοις, διαλεκτικός, στον απόηχο του έργου του άλλου σημαντικού επιστημολόγου, του Ευτύχη Μπιτσάκη, που άφησε το αποτύπωμά του στον Τομέα Φιλοσοφίας των Ιωαννίνων, πραγματευόμενος εδώ και δεκαετίες μια «διαλεκτική φιλοσοφία της φύσης».⁵

Στην πραγματικότητα, η φιλοσοφική σκέψη του Παπαδημητρίου δεν ανήκει ανυπόθετα στο πεδίο της επιστημολογίας ή της ιστορίας της φιλοσοφίας, μιας και το ενδιαφέρον του είναι, κυρίως, ανθρωπολογικό και ηθικοπολιτικό: «Η διάκριση ανάμεσα στον προϊόν και τη διαδικασία, τον τρόπο παραγωγής του στους διάφορους κοινωνικούς μετασχηματισμούς θα πρέπει να εξεταστεί και στην περίπτωση της επιστημονικής δραστηριότητας. Η εκκίνηση της έρευνας από την έννοια της κοινωνικής δραστηριότητας επιτρέπει τη σύνδεση με τις συνολικές συναρθρώσεις. Μόνο τότε είναι δυνατόν να κατανοηθεί η επιστήμη ως όργανο γνώσης και ως οργανωμένη γνωσιακή διαδικασία που χαρακτηρίζει συγκεκριμένους κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς».⁶ Θα μπορούσαμε μάλιστα να μιλήσουμε για μια «διαλεκτική ανθρωπολογία» στον Παπαδημητρίου, υιοθετώντας έναν χαρακτηρισμό που αποδόθηκε πρόσφατα στον Ernst Bloch,⁷ η οποία θα μπορούσε να αποδοθεί και σε άλλους μαρξιστές θεωρητικούς όπως ο Henri Lefebvre κι η οποία νοείται σε άμεση συνάφεια με την αξίωση για μια – «νέα», όπως

5. Βλ. ενδεικτικά: Ευτ. Μπιτσάκης, *Η φύση στη διαλεκτική φιλοσοφία*, Αθήνα 1974· «Η νομιμότητα της διαλεκτικής της φύσης» στο *Η διαλεκτική*, εκδ. της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας, Αθήνα 1988, σελ. 199-223.

6. *Θεωρία της επιστήμης και ιστορία της φιλοσοφίας*, 236. Για μια διαλεκτική φιλοσοφική ανθρωπολογία που εστιάζει στις έννοιες της δραστηριότητας, της παραγωγής και του «ολικού ανθρώπου» (l'homme total): Henri Lefebvre, *Le materialisme dialectique*, Presses universitaires de France, 1974, 110 sq.

7. Βλ. Johan Siebers, “Ernst Bloch’s Dialectical Anthropology” in *The Privatization of Hope: Ernst Bloch and the Future of Utopia*, P. Thompson, S. Zizek et al. (eds.), Duke University Press, 2013, 61-81.

την προσδιορίζει – (διαλεκτική) φιλοσοφία της φύσης.⁸ Αυτό είναι, για παράδειγμα, φανερό στην κριτική που ασκεί στη νεοτερμινιστική δεσπόζουσα μιας σειράς μαρξιστικών επιστημολογικών θέσεων που ρέπουν στον οικονομισμό προκρίνοντας άλλες – αλλά βέβαια και τον ίδιο τον Μαρξ των *Grundrisse* – λόγω της έμφασης στους όρους «δραστηριότητα» και «γενική εργασία»: «Η μαρξιστική έννοια της επιστήμης που ορίστηκε ως «γενική εργασία» ενέχει όχι μόνο οικονομικά αλλά και φιλοσοφικά και άλλα χαρακτηριστικά. Ως ειδική γνωσιακή διαδικασία απαιτεί για την έρευνά της την εφαρμογή και γνωσιοθεωρητικών Αρχών. Φιλοσοφική, οικονομική και ιστορική προσέγγιση απαιτούνται για τη σύλληψη του ειδικού αντικειμένου που είναι η επιστήμη, στη συγκεκριμένη ολότητά της.»⁹

Θα θέλαμε στο σημείο αυτό να επισημάνουμε την παράμετρο που, κατά τη γνώμη μας, διαφοροποιεί τη θεώρηση του Παπαδημητρίου από άλλες μαρξιστικές ή νεομαρξιστικές προσεγγίσεις: δεν είναι άλλη από τον τρόπο που αυτός συγκεράζει το συστηματικό (επιστημολογικό, ανθρωπολογικό, ηθικοπρακτικό) στοιχείο με την ιστορία της φιλοσοφίας. Τεκμήριο γι' αυτόν τον γόνιμο συγκερασμό είναι η μελέτη της φιλοσοφίας της Αναγέννησης από τον Παπαδημητρίου, παρούσα με τρόπο διάσπαρτο σε πολυάριθμα σημεία του έργου του και πιο οργανωμένα και συστηματικά στη μονογραφία του για τη γνωσιοθεωρία του Christian Thomasius, η οποία φέρει τον όχι τυχαίο υπότιτλο *Μελέτη των πηγών της Φιλοσοφίας του Γερμανικού Διαφωτισμού* (Αθήνα, 1982/3).

(II)

Πριν δούμε μεμονωμένα, λόγω του χρονικού περιορισμού, ορισμένα στοιχεία της πραγματεύσεως του Παπαδημητρίου για τη φιλοσοφία της πρώιμης Νεωτερικότητας, θα ήθελα προγραμματικά να διξω τη σημασία της. Ο Παπαδημητρίου υπήρξε απολύτως εξοικειωμένος με τα έργα μαρξιστών θεωρητικών όπως ο Ernst Bloch, οι οποίοι πραγματεύτηκαν αυτοτελώς την πρώιμη Νεωτερικότητα και δη την Αναγέννηση (*Vorlesungen zur Philosophie der Renaissance*, 1972; *Christian Thomasius*, 1949). Ο Bloch είναι εκείνος που, σε αντίθεση με την τρέχουσα αντίληψη περί καρτεσιανής απαρχής της νεωτερικότητας ανέδειξε επανειλημμένα τη φιλοσοφία της Αναγέννησης ως την παραμελημένη αφετηρία της νεωτερικής «αστικής» φιλοσοφίας: «Η φιλοσοφία της Αναγέννησης έχει υπηρετήσει συχνά με τρόπο απλοϊκό την εισαγωγή στο δεμελιώδες κεφάλαιο, το αφιε-

8. Ευθ. Παπαδημητρίου, *Για μια νέα φιλοσοφία της φύσης. Η πρόκληση της οικολογίας και οι απαντήσεις της φιλοσοφίας*, Αθήνα 1999.

9. Παπαδημητρίου, *Θεωρία της επιστήμης και ιστορία της φιλοσοφίας*, 240.

ρωμένο στον Ντεκάρτ, του οποίου το “Cogito ergo sum” είχε παρουσιαστεί ως το πρώτο λιθάρι μιας φιλοσοφίας καινούργιας. Όμως αυτή η άποψη είναι ολοκληρωτικά λαθεμένη! Ο Ντεκάρτ έχει προκατόχους που ήταν περισσότερο από πρόγονοι. Ο μονόλογος του Φάουστ θα ήταν αυτός ο ίδιος αδιανόητος χωρίς την Αναγέννηση. Αυτή ζει στο προμηθεϊκό στοιχείο που ο Γκαίτε έχει επικαλεσθεί [...] Ο Φάουστ και ο Προμηθέας είναι μορφές ούτε ούτε πολύ της Αναγέννησης και δεν θα μπορούσαν να χωριστούν από την εικόνα της». ¹⁰ Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε, επίσης, και η αφομοίωση από τον Παπαδημητρίου των θέσεων του κορυφαίου εκπροσώπου της φιλοσοφικής ανθρωπολογίας στο πεδίο του Νεοκαντιανισμού, του Ernst Cassirer (*Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance*, 1927). Συνεπώς, το ενδιαφέρον του Παπαδημητρίου για την Αναγέννηση είναι ιστορικό – αναζήτηση της αφετηρίας του Διαφωτισμού στην «προϊστορία» του – αλλά και συστηματικό. Δεν είναι μάλιστα τυχαίο ότι η έμφαση στη σχέση ανθρώπου και φύσης, η οποία εκβάλλει εντέλει στην «οικοφιλοσοφία» – όπως και η μέριμνα για την τεχνολογική διαμεσολάβηση της επιστημονικής γνώσης διαμορφώνονται τον 17 και τον πρώιμο 18^ο αιώνα. Ο Παπαδημητρίου στη μελέτη του για τον Thomasius προσδιορίζει τον όψιμο 17^ο αιώνα ως την εποχή που συνιστά τη μετάβαση από τον αναγεννησιακό ουμανισμό στον ώριμο Διαφωτισμό του 18^{ου} αιώνα. Θεωρεί, επίσης, ότι υπήρχαν σε αυτόν φιλοσοφικά αποθέματα που δεν εξαντλήθηκαν από την καντιανή και μετέπειτα την εγελιανή αποτύπωση του Διαφωτισμού ως κριτικού και απόλυτου ιδεαλισμού αντιστοίχως. Αντιθέτως, θα πρέπει να αναζητηθεί στον 17^ο αιώνα μια άλλη όψη του Διαφωτισμού, την οποία το Γερμανικό Πανεπιστήμιο συστηματικά παραγκώνισε, και δεν είναι άλλη από μια αισθησιοκρατική, υλιστική φιλοσοφική ανθρωπολογία και γνωσιοθεωρία, που θα εξέβαλε σε έναν «πρακτικό Διαφωτισμό». Ο Καντ, αφενός διατηρεί τον ανθρωπολογικό και πρακτικό χαρακτήρα της κριτικής του Λόγου, αφετέρου, όμως, παραμένει προσκολλημένος στην κραταιά εντός του Γερμανικού Πανεπιστημίου παράδοση της μεταφυσικής και του ορθολογισμού και υπ'αυτήν την έννοια οδηγεί το πρόγραμμα του «πρακτικού Διαφωτισμού» – του Διαφωτισμού εν γένει – στη συντηρητικοποίησή του. ¹¹

Η συγκεκριμένη θέση του Παπαδημητρίου οδηγεί, κατά πρώτον, στην ερμηνεία της καντιανής φιλοσοφίας όχι με όρους γνωσιοθεωρίας με άξονα τη φυσικοεπιστημονική γνώση αλλά με άξονα «την αντίληψή του για το δημιουργικό ρόλο της ανθρωπίνης νόησης σε σχέση πάντα προς την ανθρωπολογική βάση η οποία

10. Ερνέστος Μπλοχ, *Η φιλοσοφία της Αναγέννησης*, εκδ. Αναγνωστίδη, 15.

11. Ευθ. Παπαδημητρίου, *Η γνωσιολογία του Christian Thomasius (1655-1728)*, 304.

διατρέχει τη γνωσιοθεωρία του».¹² Η έμφαση στη φιλοσοφική ανθρωπολογία, λ.χ. στη σχέση των αισθήσεων και της νόησης σε ό,τι αφορά το θέμα της «έμπρακτης εφαρμογής της ανθρωπίνης γνώσης για το φωτισμό των ανθρώπων και λιγότερο για την τυπική θεμελίωση της γνώσης και των αρχών που τη διέπουν»¹³ βλέπει ο Παπαδημητρίου κεντρικό στη φιλοσοφία του Thomasius και είναι υπό αυτήν την έννοια που αξιώνει να εκληφθεί αυτή ως άμεση απόρροια της φιλοσοφίας του Pierre Gassendi και μέσω αυτού ως απόρροια του αναγεννησιακού ουμανισμού με την επαναπρόσληψή από αυτόν του αρχαίου ατομισμού και της επικούρειας διδασκαλίας.¹⁴ Εδώ κείται, επίσης, μια ελάχιστη γνωστή και συνειδητά παραμελημένη πτυχή της γερμανικής φιλοσοφικής παράδοσης, που είναι η αισθησιοκρατία και ο υλισμός – ο Παπαδημητρίου παραπέμπει ενδεικτικά στην κλασική μελέτη του A. Lange (*Geschichte des Materialismus*, 1866) – που προκρίνει τον ιδεαλισμό στη μελέτη της ανθρωπίνης γνώσης αλλά και της φύσης. Κατά συνέπεια, σε αντίθεση με τη μηχανιστική αντίληψη διασωτών του Διαφωτισμού ή και την καντιανών καταβολών απόπειρα καθορισμού των ορίων της γνώσης: «Το μορφωτικό υλικό του Thomasius αφορά σε μια εγκόσμια, χρήσιμη γνώση, που να τον βοηθάει στην κοινωνική του ζωή και να τον οδηγεί στην εγκόσμια ευδαιμονία με μόνο τη χρήση του φυσικού του φωτισμού».¹⁵ Υπ'αυτήν την έννοια ο Thomasius ετοιμάζει εν μέρει μόνο το έδαφος για τον καντιανό κριτικό ορθολογισμό, καθώς ο «σωκρατικός» τρόπος θεώρησής του σε συσχετισμό με τον αντιμεταφυσικό τόνο της όλης του διδασκαλίας θα μπορούσαν, επίσης, να τον καταστήσουν πρόδρομο των γερμανών υλιστών του 19^{ου} αιώνα, λ.χ. του Feuerbach. Το ενδιαφέρον σε αυτό το σημείο είναι ότι η θεώρηση του Παπαδημητρίου απηχεί, κατ'ομολογία του, θέσεις του Κασσίρερ σε ό,τι αφορά τη γενεαλογία του Διαφωτισμού – ιδιαίτερη μνεία γίνεται στο έργο του *Η φιλοσοφία του διαφωτισμού* (Τυβίγγη, 1932) – καθώς κι ενός άλλου μεγάλου θεωρητικού λόγου των μελετών του για την προϊστορία του Διαφωτισμού, του Hans Blumenberg.¹⁶ Σε κάθε περίπτωση, είναι σαφές ότι η θεώρηση της κραταιάς για τον 18^ο και 19^ο αιώνα παράδοσης στη γνωσιοθεωρία, τη φιλοσοφική ανθρωπολογία, αλλά και τη φιλοσοφία της φύσης, λ.χ. στον Schelling,

12. Στο ίδιο, 302.

13. Στο ίδιο, 92.

14. Στο ίδιο, 186.

15. Στο ίδιο, 267.

16. Βλ. ενδεικτικά: H. Blumenberg, *Die kopernikanische Wende*, Frankfurt a.M. 1965. «Die Vorbereitung der Aufklärung als Rechtfertigung der theoretischen Neugier» in: *Aufklärung* (1967): *Die Legitimität der Neuzeit*, Frankfurt a.M. 1966.

είναι ιδεαλιστική και κορύφωσή της αποτελεί το εγγελιανό σύστημα.

Συνεπώς, θα είχε νόημα στο πλαίσιο μιας γενικότερης διερευνήσης των σχέσεων της ιστορίας – αλλά και της προϊστορίας – του Διαφωτισμού να χυθεί φως επάνω σε πτυχές που ξεφεύγουν από την «επίσημη» γραμμή αυτού που ο Παπαδημητρίου θα αποκαλούσε – συμφωνώντας με τον Ernst Bloch του *Πνεύματος της ουτοπίας*¹⁷ – αστική ή ιδεαλιστική αντίληψη για τη φύση και τη γνώση. Ο Bloch διακρίνει εδώ μεταξύ της «Αναγεννησιακής διάστασης» (Renaissance Dimension) στην εννοιολόγηση της φύσης σε στοχαστές όπως ο G. Bruno και ο F. Bacon και της μεταγενέστερης από τον ύστερο 17^ο αιώνα κι εξής, εννοιολόγησή της στους G. Galilei, Ντεκάρτ και Καντ. Βασικό στοιχείο της πρώιμης νεωτερικής έννοιας της φύσης είναι η (ακόμη) ποιοτική της υφή σε αντίθεση με τη σκέψη του Διαφωτισμού, η οποία «αποποιοτικοποιεί» (entqualifiziert) τη φύση στο όνομα μιας μηχανιστικής-μαθηματικής θεώρησης που συνάδει με την αστική επιστήμη και τεχνική, στο μέτρο που βλέπει τη φύση στο πλαίσιο μιας εμπορευματικής σχέσης (Waren-Bezug).¹⁸ Η μαρξική αντίληψη για τη φύση έρχεται, συνεπώς, να αντιπαρατεθεί κυρίως με την αστική αντίληψη γι'αυτήν, η οποία την συνδέει εκμεταλλευτικά με την οικονομία.¹⁹ Τοποθετώντας τον Παπαδημητρίου μεταξύ Cassirer και Bloch αυτό που θέλουμε να τονίσουμε είναι τον ιδιόρρυθμο, υπό μια έννοια αιρετικό, τρόπο ανάγνωσης της ιστορίας της φιλοσοφίας, ιδιαίτερος της νεότερης φιλοσοφίας, υπό το πρίσμα της όψιμης νεωτερικότητα – στοιχείο που προσεγγίζει τον Παπαδημητρίου στον Bloch, λ.χ., του *Das Materialismusproblem, seine Geschichte und Substanz* (1972).

Για τον Παπαδημητρίου, μια νέα φιλοσοφία της φύσης είναι αναγκαία στο πλαίσιο ανασυγκρότησης τόσο της γνωσιοθεωρίας όσο και της φιλοσοφικής ανθρωπολογίας και της φιλοσοφίας και είναι μόνο σε αυτή την προοπτική που η σύγχρονη «οικοφιλοσοφία» μπορεί και παίζει να παίζει έναν κρίσιμο ρόλο για την αναδιαμόρφωση της συνολικής σχέσης φύσης και ανθρώπου. Ο Παπαδημητρίου τονίζει επανειλημμένα την αναγκαιότητα θεμελίωσης της «οικοφιλοσοφίας» τόσο στη φιλοσοφία της φύσης όσο και στη φιλοσοφική ανθρωπολογία,²⁰ οι οποίες

17. Βλ. ενδεικτικά: Ernst Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, Kapitel 33-42, Band II, Suhrkamp, 1959.

18. *Das Prinzip Hoffnung*, II, 778, 783.

19. Στο ίδιο, 787.

20. Βλ. κυρίως για το συνανήκειν φιλοσοφικής ανθρωπολογίας και φιλοσοφίας της φύσης: Nikolai Harmann, "Naturphilosophie und Anthropologie" in *Kleinere Schriften III*, Walter de Gruyter, 1955, 214-244. *Philosophie der Natur. Abriss der speziellen Kategorienlehre*, Walter de Gruyter, 1959.

οφείλουν να εννοηθούν στη συνύπαρξή τους: «όταν συζητάμε σήμερα για μια νέα φιλοσοφία της φύσης, με πραγματολογική πρόθεση, σημαίνει ότι θα πρέπει να σκεφτούμε και μια αναθεώρηση της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση που να παίρνει υπόψη της τη σύνδεση της φιλοσοφίας της φύσης με μια φιλοσοφία του σώματος.»²¹ Η θεωρητική αυτή μέριμνα δεν πρέπει να αποκόπτεται, εντούτοις, από μια εξίσου σημαντική μέριμνα για τη διερεύνηση των πηγών της νεωτερικής σχέσης ανθρώπου-φύσης είτε στους εκφραστές της φιλοσοφίας της φύσης κατά την πρώιμη νεωτερικότητα (Giordano Bruno, F. Bacon)²² είτε στους φιλοσόφους του ώριμου Διαφωτισμού του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα (Καντ, Χέγκελ, Σέλλινγκ, Μαρξ).²³ Αυτός ο συγκερασμός ιστορικών και συστηματικών ενδιαφερόντων φέρνει τον Παπαδημητρίου στο επίκεντρο σύγχρονων θεωρήσεων για τη φιλοσοφία της φύσης σε έναν κόσμο όπου η ίδια η έννοια του «φυσικού» και της διάκρισης μεταξύ «φυσικού»²⁴ και «τεχνητού» είναι διακινδυνευμένη και αποτελεί ως τέτοια ένα ιδιαίτερο κρίσιμο φιλοσοφικό πρόβλημα.²⁵

21. Παπαδημητρίου, *Για μια νέα φιλοσοφία της φύσης*, 256. Βλ. ενδεικτικά: G. Böhme, *Soziale Naturwissenschaft. Wege zu einer Erweiterung der Ökologie*, Frankfurt a.M. 1985. „Perspektiven einer ökologisch orientierte Naturphilosophie“ in *Das Ende der grosse Entwürfe*, Frankfurt a.M. 1992. Bedingungen gegenwärtiger Naturphilosophie in *Über Natur*, O. Schwemmer (Hg.), Frankfurt a.M. 1987. Τη θεώρηση μιας σύγχρονης «πραγματολογικής» φιλοσοφίας της φύσης εμπνέεται ο Παπαδημητρίου από τον γερμανό φιλόσοφο της τεχνικής Gernot Böhme, διευθυντή του Ινστιτούτου Πρακτικής Φιλοσοφίας του Darmstadt: *Die Natur vor uns. Naturphilosophie in pragmatischer Hinsicht*, Kusterdingen, 2002.

22. Παπαδημητρίου, *Για μια νέα φιλοσοφία της φύσης*, 63-87. Πρβλ. Alphonso Ingegno, „The New Philosophy of Nature“ in *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, C. B. Schmitt, Q. Skinner et al. (eds.), Cambridge Mass. 1991. Brian P. Copenhaver, Charles B. Schmitt, „New Philosophies of Nature“, *Renaissance Philosophy*, Oxford University Press, 1992, 303-318.

23. Παπαδημητρίου, *Για μια νέα φιλοσοφία της φύσης*, 88-105. «Οι αντιλήψεις για τη φύση στη Γερμανική φιλοσοφία του 18ου-19ου αιώνα», *Δωδώνη* 23 (1994), 121-146. Πρβλ. Rienhold Breil, „Einleitung: Naturphilosophie im 20. Jahrhundert“ in *Naturphilosophie. Texte*, R. Breil (Hg.), Karl Alber, Freiburg 2000, 9-18.

24. Βλ. λ.χ. την έννοια της «μετα-φύσης» και του «μετα-φυσικού» (post-natural): *Integral Ecology*, 275.

25. Βλ. ενδεικτικά: Ian Grant, *Philosophies of Nature after Schelling*, Bloomsbury, 2008. „How nature came to be thought. Schelling’s paradox and the problem of location“, *Journal of the British Society for Phenomenology* 44 (1), 2013, 24-43.